

البلدان

فتوح

منبعی مستند در باب چگونگی فتح

شهرها و کشورها

• علی ناظمیان فرد

عرب دانسته‌اند.^(۲) از سوی دیگر علم او به زبان فارسی و نیز آثاری که او از فارسی به عربی برگردانده ظن ایرانی بودن وی را در نزد گروهی تقویت نموده است.^(۳) در باب اشتهار او به بلاذری نیز سخن‌ها رفته است: بیشتر کسانی که به این موضوع پرداخته‌اند بر این باورند که او به سبب افراط در خوردن میوه بلاذر به جنون و اختلال مشاعر دچار شد و پس از آن به بلاذری شهرت یافت.^(۴) کسانی هم در صحت این نسبت تردید کرده‌اند زیرا در تحقیقات جدید روشن شده است که بلاذری منسوب به ناحیه بلاذر در طبرستان است.^(۵) یاقوت حموی از قول جهشیاری آورده است که نیای او - جابر بن داود - نیز که امر کتابت عامل خراج مصر را عهده‌دار بود به بلاذری اشتهار داشت.^(۶) لذا اگر قصه نوشتن بلاذر امکان صحت داشته باشد معلوم نیست که آیا او بلاذر نوشیده است یا جدش؟

قرنی که بلاذری در آن می‌زیست ابتدای پیدایش علوم مختلف در قلمرو اسلامی بود. ادب و فلسفه و تاریخ و هنرهای مختلف پایه پای شعر پخته و پرداخته می‌گردید؛ کتاب‌های بیگانه به زبان عربی برگردانده می‌شد و خلفا و امیران در پروراندن دانش و دانشمندان بر یکدیگر پیشی می‌گرفتند. در چنین فضایی بلاذری از هر علمی بهره‌ای می‌گرفت. از این سعد علم تاریخ آموخت و از طریق وی تمام روایات واقعی را درباره فتوح گردآوری کرد. امر باج و خراج را از قاسم بن سلام و امر نقود را از محمد بن سعد و داوود ناقد فرا گرفت. عباس بن هشام کلی نیز روایاتی را که در علم انساب از نیای خویش بخاطر داشت با وی بازگو کرد.

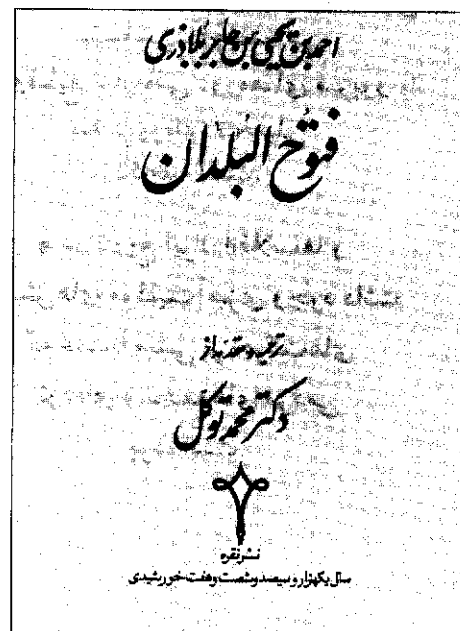
بلاذری در جوانی به دربار مأمون عباسی پیوست و پس از آن تا خلافت معتز در خدمت عباسیان بود.^(۷) در اشعار خویش خلفا را می‌ستود و از آنان نواخت فراوان می‌یافت اما پس از مرگ معتز دربار خلفا کناره گرفت و دچار تنگدستی و پریشانی شد.

این ندیم کتاب‌های انساب الاشراف (الاخبار و الانساب)، البلدان الکبیر و البلدان الصغیر و نیز کتاب عهد

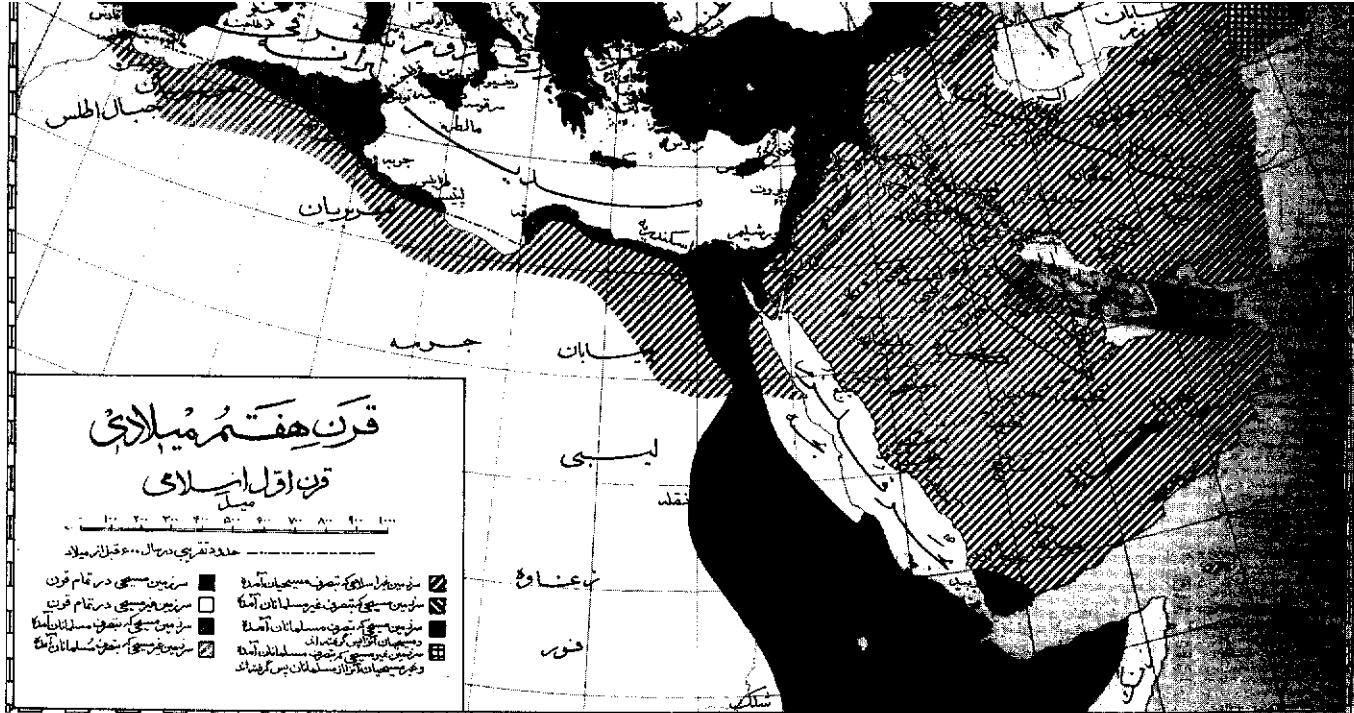
با ظهور اسلام در جزیره العرب، ساختار فرهنگی قوم عرب دستخوش تحول جدی و اساسی شد. ذوق معرفت‌جویی، حس کنجکاو و تشویق و توصیه‌های قرآن کریم و پیامبر اسلام برای دانش‌اندوزی، بستر مناسبی را برای رشد و شکوفایی دانش‌های گوناگون در میان عرب‌ها فراهم ساخت. در این میان تاریخ‌نگاری به مفهوم خاص از قرن دوم هجری به بعد نزد مسلمین تنوع کم نظیری یافت. تاریخ انبیاء، تاریخ امم و قرون، تاریخ مغازی رسول، تاریخ فتوح، تاریخ خلفا، تاریخ سلاطین، تاریخ وزراء، تاریخ بلاد و امصار، تاریخ مذاهب و فرق، تاریخ طبقات رجال، تاریخ حوادث و وفیات، تاریخ مقابر و مزارات و ... موضوع‌هایی هستند که در تمام دنیای اسلام بارها توجه تاریخ‌نویسان را برانگیخته‌اند.

از همان ابتدا در بلاد اسلامی - خاصه در مدینه - کسانی بودند که با شوق و علاقه اخبار و روایات لشکرکشی‌های پیغمبر و خلفا را تدوین می‌کردند. سالها بعد - در عصر خلفا - تحقیق در باب مغازی و فتوح هم، از جهت احکام راجع به فتح و خراج و عهد و ذمه و مسائل مربوط به آن اهمیت یافت و از همین رو فتوح‌نگاری مورد توجه مسلمین واقع شد. مسلمانان می‌خواستند بدانند که کیفیت فتح شهرها چگونه بوده است. فتح به صلح بوده است یا به جنگ؟ هر کدام از این دو دارای احکام جداگانه‌ای در فقه اسلامی است. فهم این داستان به آنها در خصوص وضع مالیات و نیز برقراری روابط با اهل ذمه کمک شایان می‌کرد. لذا افرادی چون بلاذری برای نیل به آن اهداف دست به نگارش تاریخ فتوح زدند.

احمد بن یحیی بن جابر بن داود بلاذری یکی از تاریخ‌نگاران، جغرافی‌نویسان و نسب‌شناسان بزرگ است که در واپسین سال‌های قرن دوم هجری در بغداد زاده شد و در سال ۲۷۹ ق. در همانجا چشم از جهان فرو بست. نیای او نزد خصیب - عامل خراج مصر - امر کتابت را به عهده داشت.^(۸) از این رو کسانی او را مردی کاملاً

◀ در عصر خلفاء تحقیق در باب مغازی و فتوح، از جهت احکام راجع به فتح و خراج و عهد و ذمه و مسائل مربوط به آن اهمیت یافت و از همین رو فتوح‌نگاری مورد توجه مسلمین واقع شد.

بود. آنها می‌بایست اسلام بیاورند یا آنکه تن به جنگ بسپارند. چنان که از قول پیامبر نقل شده است که: «امرت ان اقاتل الناس حتى يقولوا لا اله الا الله فمن قال اله الا الله عصم منی نفسه و ماله».^(۱۴) اما پس از فتح مکه، پیامبر به موجب دستور قرآن اجازه یافت تا از اهل کتاب که می‌خواهند بر دین خود باقی بمانند جزیه بستانند.^(۱۵) این جزیه مسلماً به صورت مالیات سرانه بود که هر فرد با دارا بودن شرایط خاص می‌بایست برای برخورداری از حمایت مسلمانان و حفظ عقیده و دین خود آن را بپردازد.^(۱۶) از این رو علاء حمزی از سوی پیامبر به «بحرین» اعزام شد تا مردم آنجا را به اسلام یا جزیه فراخواند. گروهی از مردم بحرین اسلام را پذیرفتند و عده‌ای نیز که می‌خواستند بر کیش خویش باقی بمانند متعهد پرداخت جزیه شدند. علاء مائی را که از آنجا به مدینه فرستاد حدود هشتاد هزار دینار بود که قبل از آن چنین مقداری حاصل نشده بود.^(۱۷) مردم عمان نیز در همین سال نماینده پیامبر را در میان خود پذیرفتند و مسلمان شدند.

فتوح جزیره‌العرب در آستانه رحلت پیامبر پایان پذیرفت در حالی که اسلام در گستره جزیره‌العرب رواج یافته بود. اما رحلت پیامبر (ص) به برخی از قبایل و طوایف که پیش از این اسلام را پذیرفته و یا متعهد پرداخت جزیه شده بودند فرصت داد تا از پرداخت زکات یا جزیه استکفاف ورزند و یا از اسلام روی برگردانند. این پدیده که از آن به ارتداد نام برده شده است تقریباً تمامی مدت حکومت ابوبکر را به خود مشغول داشت و خلیفه ناگزیر بود که برای حفظ اسلام و گسترش آن، هم خود را مصروف سرکوب شورش ارتداد نماید.

بلاذری در بخش دیگری از تاریخ فتوح خویش که در حقیقت دنباله فتوح در شبه جزیره می‌باشد گزارش‌هایی را پیرامون «جنگ‌های رده» و تلاش‌های ابوبکر در سرکوبی شورش ارتداد بدست می‌دهد و سپس چگونگی فتوح را در خارج از جزیره‌العرب دنبال می‌کند. برطبق گزارش بلاذری نخستین قدم در تعقیب فتوح

به شمار می‌رود اعلام نمود.^(۱۲) بلاذری در این بخش از تاریخ خود درخصوص مفاد پیمان پیامبر با یهودیان مدینه و تعهدات طرفین سخنی به میان نیاورده است و تنها به ذکر این نکته اکتفا نموده که نخستین کسان از جماعت یهود که به نقض عهد دست یازیدند طایفه بنی قینقاع بودند اما از زمینه‌های اختلال در روابط و مناسبات این گروه با مسلمانان که باعث شکستن پیمان گردید سخنی نرانده است.

بلاذری در ابتدای کار خود در باب فتوح، توجه خویش را به اخبار فتح جزیره‌العرب معطوف می‌نماید و این امر را با پرداختن به سیاست نظامی پیامبر در مقابل یهودان مدینه آغاز می‌کند. به ترتیبی که او آورده است پیامبر اسلام، نخست با طایفه یهود بنی قینقاع و سپس بنی نضیر و بنی قریظه برخورد نمود و آنها را به خروج از مدینه وادار ساخت. فتح خیبر و فدک نیز در دنبال همین امر برای او و یارانش حاصل آمد.

با فرا رسیدن سال هشتم هجری و تبدیل شدن مدینه به پایگاهی نیرومند در مقابل مکه، زمان آن فرا رسیده بود که مجاهدان اسلام از همان پایگاه به نبرد با مشرکان مکه اعزام شوند. پیامبر پس از بارها نبرد با بت پرستان مکه، سرانجام در سال هشتم هجری پیروزمندانه مکه را فتح کرد و فرمان عفو عمومی را صادر نمود.^(۱۳) فتح مکه به منزله شکسته شدن اساسی‌ترین پایگاه دشمنان پیامبر بود و می‌توانست روند فتوح جزیره‌العرب را تسریع نماید.

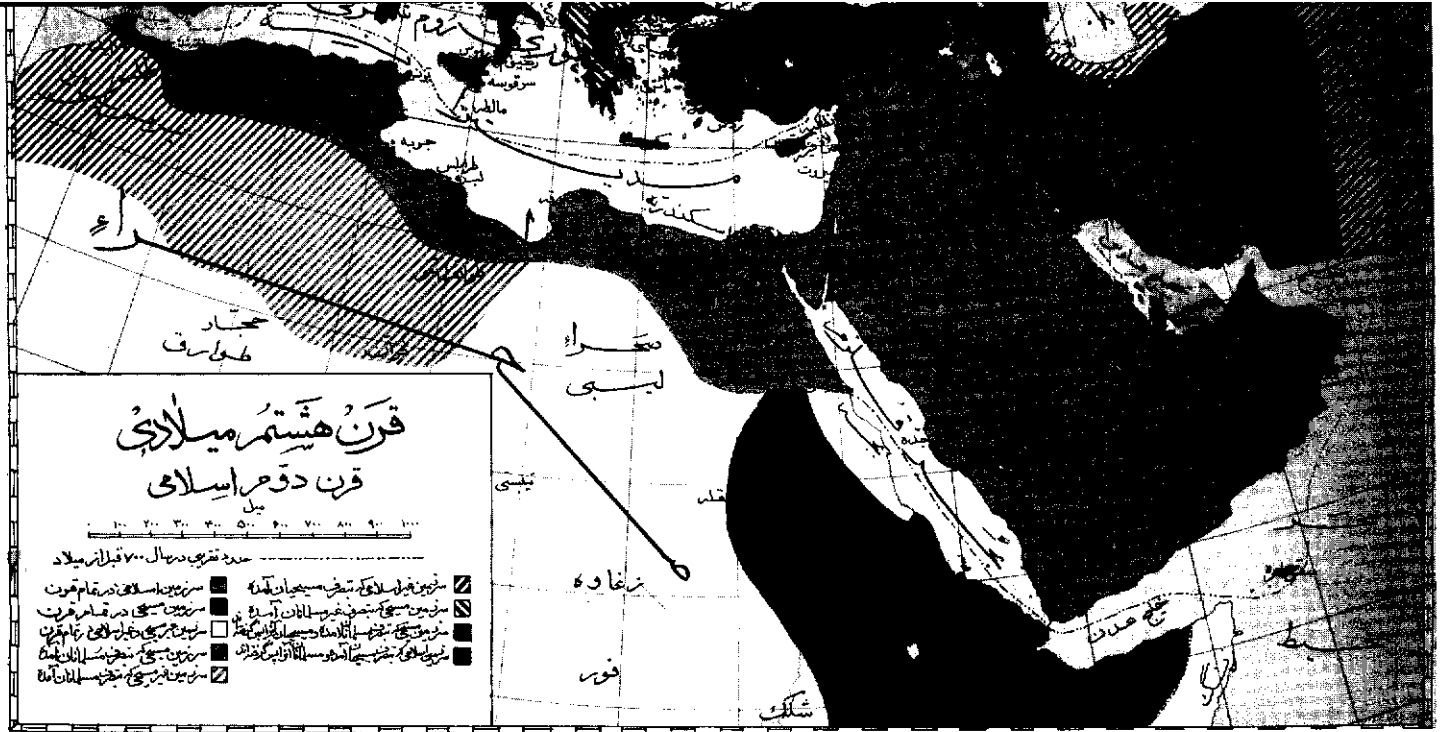
به دنبال فتح مکه و شکست هوازن در حنین، رفع مسئله ثقیف در طائف و اعزام نیرو به تبوک و قرار جزیه مصالحه مردم آن دیار، آن دسته از عرب‌هایی که تا این زمان قبول اسلام نکرده بودند با اعزام هیأت نمایندگی خود نزد پیامبر اسلام، دین او را پذیرا شدند. از آن میان بلاذری به هیأت‌هایی از مردم «نجران» و «یمن» اشاره دارد که به این عمل مبادرت ورزیدند. در اسلام ابتدا امر کفار دایر بر قبول اسلام یا جنگ

ارزشیر را به وی نسبت می‌دهد.^(۸) معروفترین اثر او فتوح البلدان است که یکی از منابع مهم تاریخ اوایل دوره اسلامی به شمار می‌آید. مهمترین مراجع بلاذری در تألیف این کتاب؛ مدائنی، حسین ابن اسود کوفی، قاسم بن سلام، محمد بن سعد کاتب واقفی، ابن ناقد و عباس بن هشام کلی بوده‌اند.^(۹)

دقتی که او در بیان روایات از خود نشان داده همواره مورد تصدیق مورخان پس از وی قرار گرفته است. روش نقادی و وسواس تحقیقی او درخصوص اخبار مربوط به شیعه نظیر قصه فدک باعث گردیده که در ذهن و زبان برخی از کسان، متمایل به شیعه جلوه کند. او در باب روش فتوح نگاری خویش به این امر اشاره دارد که روایاتی را که از روایان حدیث و سیره و تاریخ فتح بلاد شنیده است کوتاه ساخته و برخی را با برخی دیگر در آمیخته و کامل کرده است.^(۱۰)

فتوح البلدان بلاذری با پرداختن به هجرت رسول (ص) از مکه به یثرب آغاز و در این باره به ایجاز تمام سخن رانده می‌شود. گویی برای بیان مستوفای فتوح نمی‌خواهد چندان در چنبره مقدمات محصور بماند و لذا به اجمال از آنها می‌گذرد.

پیامبر اسلام (ص) مردم مدینه را خوب می‌شناختند. دو قبیله اوس و خزرج اساس جمعیت شهر را تشکیل می‌دادند و چنان که سنت زندگی قبایلی اقتضا دارد، خصومت و رقابت میان آنها ریشه‌دار بود. در کنار آنها سه طایفه یهودی نیز می‌زیستند: بنی قینقاع، بنی قریظه و بنی نضیر. اقتصاد شهر در دست اینان بود. یهودیان نسبت به اعراب از تمدن، فرهنگ و مذهب پیشرفته‌تری برخوردار بودند. آنها مردمی مطلع، هوشیار و فریبکار بودند که می‌توانستند سودمندترین یاران و خطرناکترین دشمنان پیامبر باشند.^(۱۱) به همین سبب پیامبر (ص) در مدینه اقدام به بستن پیمان اخوت میان مهاجران و انصار نمود. همچنین با قرارداد مسالمت‌آمیزی که میان مسلمانان و یهودیان بست منشور حکومت خود را که نخستین قانون اساسی اسلام

فتوح البلدان

للإمام أبي الحسن البلاذري

ترجمه و تصحيح: دکتر محمد باقر باقری
مؤلف: ابوالحسن علی بن احمد البلاذری

مطبع: انتشارات دانشگاه تهران
محل: تهران، خیابان ولیعصر

دارالکتب العلمیه

◀ در باب مسیرهای فرار یزدگرد نیز در فتوح البلدان آمده است که او از مدائن به حلوان و سپس به اصفهان و از آنجا به استخر و کرمان شتافت و سرانجام در پی سرنوشت بد فرجام خویش روی به مرو نهاد. اما روایت‌های دیگری نیز در دست است که نشان می‌دهد او مستقیماً از حلوان به مرو رفته است

خارجی، در نواحی شمالی عربستان برداشته شد. ابوبکر سپاه گران خویش را به سوی شام گسیل داشت و به دنبال آن خالد بن ولید مخزومی را از حیره فراخواند و همراه با سپاهیان تحت امرش به عنوان نیروهای امدادگر به صفحات شمالی عربستان اعزام نمود. لشکر اعزامی که از فتح بصری فراغت یافت خبر مرگ ابوبکر را دریافت نمود. این حادثه نتوانست در استمرار فتوح وقفه‌ای ایجاد کند و جانشین او - عربین خطاب - با جد و جهدی بلیغ سیاست توسعه اسلام را در دارالکفر دنبال نمود. در این مرحله که حدود یک قرن به درازا کشیده و روزگار خلفای راشدین و اموی را در بر می‌گیرد فتوح اردن، دمشق، حمص، فلسطین، قبرس، جزیره (شمال عراق) و ارمنیه حاصل شد و به دنبال آن فتح سرزمین‌های مصر و مغرب، طرابلس، افریقیه، طنجه و اندلس (۹۱ هـ. ق) نیز میسر گردید. فتوح نیز به عنوان اصطلاحی تاریخی به فتوحات مسلمین در همین قرن اطلاق شده است. گزارش‌های دیگری که بلاذری در دنبال می‌آورد عمدتاً کیفیت فتح شهرهای مختلف ایران را می‌نمایند و سرانجام با ذکری از فتوح اسلام در نواحی سند تاریخ فتح بلاد را به پایان می‌آورد.

بلاذری جریان فتح ایران را با گشوده شدن سواد در دوران خلافت ابوبکر آغاز می‌کند و ادامه آنرا در پهنه ایران‌شهر در عهد عمر و عثمان جستجو می‌نماید. او نخستین نبرد میان عرب‌های مسلمان و ایرانیان را در منطقه «خریبه»^(۱۸) می‌داند در حالی که طبری وقوع این نبرد را در «حخیر» و در موضعی به نام «کاظمه»^(۱۹) گزارش کرده است.

نبرد «قادسیه» بدنبال نبرد «پل» و «نخيله» حادث شد. شکست ایرانیان در قادسیه (۱۴ هـ. ق) زمینه را برای پیروزی عرب‌های مسلمان در پیکار «مدائن» هموار ساخت. در حالی که شاه نگون اختر ساسانی از پایتخت می‌گریخت «تیسفون» دروازه‌های خود را به روی مهاجمان گشود و غنایمی را که به نظر عرب‌ها رؤیا و افسانه می‌نمود به چنگشان انداخت (۱۶ هـ. ق).

سرنوشت‌سازترین نبرد مسلمانان در منطقه «نهاوند» به وقوع پیوست و شکستی که در آنجا بر ایرانیان افتاد امور دولت ساسانی را از هم گسست و راه تسخیر ولایت‌های داخلی ایران را برای مهاجمان هموار ساخت (۲۱ هـ. ق) تعیین تکلیف هر ولایت به عهد مرزبان آن نهاده شد. بعضی از آنها با لشکر عرب وارد نبرد می‌شدند و نتیجه جنگ سرنوشت آنها را معین می‌کرد و بعضی دیگر نیز پیمان صلح بسته، به پرداخت جزیه و خراج متعهد می‌شدند.

از این پس دو شهر بصره و کوفه که در حقیقت دو پادگان نظامی بودند که نیروهای خویش را به داخله ایران اعزام می‌نمودند تا شهرها را یکی پس از دیگری بگشایند و در فردای بعد از پیروزی نیز بخشی از ایران از جانب بصره اداره می‌شد و بخشی دیگر از ناحیه کوفه.

در باب فتح شهرها آشفتگی‌هایی در اخبار و روایات دیده می‌شود که گاه کشف حقیقت تاریخی را از میان مطالب آشفته ناممکن می‌سازد. به نظر می‌رسد که عواملی چند در این مسئله دخیل باشند: یکی اینکه برخی از شهرها به جهت شورش‌های پیاپی ساکنانش علیه فاتحان عرب، بیش از یک بار فتح شده‌اند و همین امر باعث آشفتگی در اخبار فتح آن شهرها گردیده است. دو دیگر آنکه از زمان فتح بلاد تا وقتی که تاریخ آنها ثبت و ضبط گردید زمانی نسبتاً بلند سپری شد و در این میان ضعف حافظه ناقلان و راویان که از نقصان بشری مایه می‌گیرد در عدم وضوح اخبار فتوح مدخلیت داشته است. سه دیگر آنکه شاید مورخان وابسته به مکاتب تاریخنگاری مدینه و عراق هرکدام خواسته باشند افتخار فتح شهرها را به هم تیره‌های خود (عرب شمالی - عرب جنوبی) نسبت دهند و از این روست که در تاریخ فتوح، گاه فتح یک شهر را به دو نفر نسبت می‌دهند.

در باب مسیرهای فرار یزدگرد نیز در فتوح البلدان آمده است که او از مدائن به حلوان و سپس به اصفهان و از آنجا به استخر و کرمان شتافت و سرانجام در پی سرنوشت بد فرجام خویش روی به مرو نهاد. اما

◀ پیامبر با قرارداد مسالمت آمیزی که میان مسلمانان و یهودیان بست، منشور حکومت خود را که نخستین قانون اساسی اسلام به شمار می رود اعلام نمود.

◀ تاریخ نگاری به مفهوم خاص از قرن دوم هجری به بعد نزد مسلمین تنوع کم نظیری یافت.

مورخان جازا اهمیت می باشد. همچنین در این کتاب، اطلاعات جغرافیایی نظیر وضع خاص برخی از مناطق و نیز تاریخ بنای شهرها و مساجد و ساختمان های معروف و بازارهای مناطق مختلف مندرج است که یاقوت حموی در بسیاری از موارد در معجم البلدان، که در قرن هفتم تالیف شده، بدان استناد کرده است. علاوه بر اینها در فصلی جداگانه که به خط اختصاص یافته، تاریخ سوادآموزی نزد عرب ها به دقت بیان شده است که این بخش نیز می تواند در مطالعه حیات اجتماعی و فرهنگی عرب مفید فایده واقع شود.

کتاب فتوح البلدان تاکنون چندبار به چاپ رسیده است. مشهورترین چاپ آن به کوشش دخویه در سه مجلد در سالهای ۱۸۶۳ تا ۱۸۶۶ میلادی در لیدن همراه با قهارس و فرهنگ لغات منتشر شد. پس از آن صلاح الدین منجد نیز در سال ۱۹۵۶ م. آنرا در سه مجلد در قاهره به چاپ رسانید. از این کتاب سه ترجمه به زبان فارسی در دست است: یکی ترجمه ای از دکتر محمدتوکل که در سال ۱۳۳۷ ه. ش توسط نشر نقره چاپ شده و دو دیگر ترجمه ای به قلم مصطفی خواجه نوری که در سال ۱۳۴۸، از سوی انتشارات ابن سینا به چاپ رسید. بخش مربوط به ایران نیز به همت دکتر آذرتاش آذرنوش به فارسی برگردانده شده است دکتر آذرنوش ابتدا مقدمه فتوح البلدان را در سال ۱۳۴۶ بوسیله بنیاد فرهنگ ایران منتشر ساخت و سپس بخش مربوط به ایران را در سال ۱۳۶۴ با قید چاپ دوم در انتشارات سروش به چاپ رساند.

پانوشتها و توضیحات

- ۱ - یاقوت حموی، شهاب الدین: معجم الادباء، الجزء الخامس، مصر، دارالمأمون، ۱۴۰۰ ه. ش، ص ۹۰.
- ۲ - آذرنوش، آذرتاش: مقدمه فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران)، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۶، ص ۱۴.
- ۳ - مصاحب، غلامحسین: دایرةالمعارف فارسی، جلد اول، تهران، انتشارات فرانکلین، ۱۳۲۵، ص ۴۲۸.
- ۴ - ابن ندیم، محمدبن اسحاق: الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۱۸۶؛ منابع دیگر نیز همین

روایت های دیگری نیز در دست است که نشان می دهد او مستقیماً از حلوان به مرو رفته است.^(۲۱) به نظر می رسد که روایت نخست و رفتن او به استخر صحیح تر باشد زیرا برای کارگزاران دولت ساسانی که نتوانستند شاه و تشکیلات مفصل ساسانی را در تیسفون حفظ کنند، جز فارس در کجای ایران محل امن و اطمینان بخشی یافت می شد که احتمال پشتیبانی مردم آنجا را نسبت به خود سنجیده باشند؟ بی شک جایی جز فارس نمی توانست این امکان را برای آنان فراهم سازد. زیرا فارس مسقط الرأس ساسانیان بود و هنوز عده ای از بزرگان و شاهزادگان در استخر می زیستند و آن جا محل حفظ سنن و آیین زردشتی بود و بزرگترین آتشکده های ایران (پهرام، کاریان، و ناهید) در آنجا قرار داشت. لذا آنان می بایست شاه و تشکیلات دولت را به فارس منتقل می کردند و چنین نیز کردند و دربار دوم ایران را در استخر تشکیل دادند.^(۲۲)

واپسین بخش فتوح البلدان به بحث پیرامون احکام زمین های خراجی و ذکر عطایا در زمان عمر و مسائلی از قبیل نقود، مهرها و خطوط اختصاص یافته است که در این بخش نیز مانند سایر بخش های پیشین اطلاعات ذی قیمتی در اختیار پژوهندگان قرار می گیرد. کتاب فتوح البلدان با شرحی که گذشت از امتیازات ویژه ای برخوردار است: نخست اینکه هر پژوهنده تاریخ قرون نخستین اسلامی خاصه کسانی که تاریخ فتوح اسلام را بررسی می کنند به خود نیازمند می سازد. دیگر آنکه حاوی اطلاعاتی راجع به نقل دیوان از پارسی به عربی و نیز سازمان و شیوه مالی و مالیاتی جهان اسلام است و خواننده می تواند اخباری را پیرامون درآمدهای حکومت بویژه خراج، زکات، خمس و غنایم از درون آن استخراج نمایند و آگاهی نسبتاً جامعی نیز درباره مالکیت ارضی و سیستم زراعی قرون نخستین اسلامی تحصیل کند. مسائل مربوط به آبیاری اراضی، اقطاع املاک، خالصه های دولتی، اراضی حمایت و ... نیز در این کتاب مورد بحث قرار گرفته است که جملگی برای

سخن را از ابن ندیم گرفته اند بنگرید به: مدرس تبریزی، محمدعلی: ریحانةالادب، جلد اول، بی جا، شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۵۵، ص ۱۷۷؛ حموی، یاقوت: پیشین، ص ۹۲؛ زرکلی، خیرالدین: الاعلام، الجزء الاول، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۳۹۸، ص ۲۵۲.

۵ - انوشه، حسن: بلاذری (در دایرةالمعارف تشیع)، جلد سوم، تهران، موسسه دایرةالمعارف تشیع، ۱۳۷۱، ص ۴۰۰.

۶ - یاقوت حموی، پیشین، ص ۹۲.

۷ - قمی، عباس: الکتی و الالقاب، الجزء الثانی، نجف، بی نا، ۱۳۷۶ ه. ش، ص ۸۴.

۸ - ابن ندیم: پیشین، ص ۱۸۶.

۹ - انوشه، پیشین، ص ۴۰۰.

۱۰ - بلاذری، احمدبن یحیی: فتوح البلدان، تصحیح رضوان محمدرضوان، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۸ ه. ش، ص ۱۷.

۱۱ - شریعتی، علی: از هجرت تا وفات (در محمدخاتم پیامبران)، تهران، حسینیه ارشاد، ۱۳۴۷، ص ۲۷۲.

۱۲ - ابن هشام، ابومحمدعبدالملک: سیرةالنبيه، الجزء الثانی، بیروت، المكتبة العلمیه، بلا تا، ص ۵۰۱ تا ۵۰۴.

۱۳ - واقدی، محمدبن عمر: کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت، موسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸، ص ۸۳۵.

۱۴ - ابن سلام، ابوعبیدالقاسم: کتاب الاموال، تحقیق محمدخلیل هراس، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶، ص ۲۶.

۱۵ - سوره توبه، آیه ۲۹.

۱۶ - اجتهادی، ابوالقاسم: بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوره اموی، تهران، سروش، ۱۳۶۳، ص ۱۸۶.

۱۷ - بلاذری، احمدبن یحیی: پیشین، ترجمه محمدتوکل، بی جا، نشر نقره، ۱۳۳۷، ص ۱۱۸.

۱۸ - موضعی در محل بصره بوده است، یاقوت حموی: معجم البلدان، الملجد الثانی، بیروت، داراحیا، ۱۳۹۹، ص ۳۶۳.

۱۹ - ناحیه ای در حاشیه ساحلی در مسیر بصره به بحرین است که فاصله آن تا بصره دو مرحله راه است. یاقوت حموی: معجم البلدان، الملجد الرابع، ص ۴۳۱.

۲۰ - طبری، محمدبن جریر: تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، حوادث سال دوازدهم هجری، تهران، اساطیر، ۲۱ - همان، وقایع سال ۲۱ ه؛ جعفری، جعفر بن حسن: تاریخ یزد، کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۸.

۲۲ - حصوری، علی: آخرین شاه، بی نا، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۱.